

Mette Kunø og Erik Vive Larsen (udg.):
5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog,
Århus 1995

VAD VISSTE DE TIDIGA DANSKA GRAMMATIKERNA OM FONETIK - OCH VAD BORDE DE HA VETAT?

Av Stig Örjan Ohlsson (Tartu ülikool, Estland)

0. Abstract

Henrik Bertelsens avhandling om Jens Pedersen Høysgaard og hans forfatterskab (1926:112-116) ger en komprimerad översikt över fonetikens plats i den äldre grammatiska litteraturen, och över fonetikens status och (obetydliga) utveckling i dansk grammatisk litteratur före Høysgaard. Det är alltså fråga om de danske grammatikere som Bertelsen har återutgett i sex förträffliga band (nytryck 1979): före Høysgaard namn som Lavrids Kock, Erik Pontoppidan, Peder Syv och Henrik Gerner. Den senaste översikten om de första modersmålsgrammatikerna på nordiskt område torde vara av Even Hovdhaugen (1987): "The first vernacular grammars in Europe: The Scandinavian Area" (i *Histoire Épistémologie Language* IX:1, pp 73-89). Inte minst genom Bertelsens insatser har nog det allmänna intrycket varit att danskarna var tidigare ute på området än andra nordbor, och att språkbeskrivningen i största allmänhet, och fonetiken i synnerhet, nådde en tidig höjdpunkt med Høysgaard. Genom studier i Urban Hiärnes språkliga författarskap har jag kommit att få en mera nyanserad syn på detta. Det verkar inte som om de nämnda danskarna kände till de rätt intensiva kunskapsutvidgande insatser inom området fonetik som gjordes i London och Paris omkring 1670, när Hiärne var där.

1. Danska och svenska tidiga grammatiker

I det ovanstående kan man möjligen ana ett gammalt svenskt mindervärdeskomplex. Det beror på att det tidiga svenska grammatiska verk som länge har skolat matcha de sex banden tidiga danska grammatiker är Samuel Columbus' *En svensk ordeskötsel*. I stora stycken är Columbus *Ordeskötsel* en omskrivning av Peder Syvs *Betænkninger over det Cimbriske sprog*, skriven med en viss underhållande naiv charm, också den delvis hämtad från det danska originalet. Samuel Columbus hade varit i Paris några år. På hemvägen tycks han ha fått tag

i Peder Syv, och spann vidare på några av dennes teman. Man skulle skriva som man talade, som slagordet från Scaliger löd och genljöd på renässansens väg upp genom Europa. När det blev allvar av var de första grammatikerna rätt försiktiga med att själva skriva som de talade. Columbus var kanske mer oförsiktig än Syv, men så trycktes heller aldrig Columbus' verk förrän ett par hundra år efter dess tillkomst. Columbus dog han innan han hann begrunda konsekvenserna av sin talspråksortografi, för det fall han skulle trycka verket. Peder Syv tryckte (1663), och trots försiktigheten fick han igång en långvarig, om än förhållandevis stillsam ortografisk träta med Henrik Gerner (PS 1663 - HG 1678 - PS 1685 - HG 1690).

Dessa båda skrev sina verk på modersmålet, medan norrmannen Erik Pontoppidan utgav sin *Grammatica danica* (1668) på latin. Att skriva på latin gjorde också ortografifrågan mindre eldfängd. Långt senare (1743) kastade sig pedellen vid Köpenhamns universitet Jens P. Høysgaard in som postum domare i striden, som därmed fördes utanför de prästerliga kretsarna: Syv, Gerner och Pontoppidan beklädde alla prästämbeten av olika dignitet.

I Sverige kom man i gång med en skriftlig träta om ortografin något senare. Man hade tidigare fört den genom andra kanaler, bland annat i bibelöversättningskommittén 1695, innan allmänheten till sist kunde ta del av biskop Jesper Swedbergs avhandling *Schibboleth* (1716), och Karl XII: s livmedikus, kemisten m.m. Urban Hiärnes *Orthographia Svecana* (1717). När svenskarna väl kom igång, blev striden långt hetsigare än i Danmark, och Urban Hiärnes sista inlägg (ca 1720) gick aldrig genom censuren. Redan det första blev ofullbordat. Här ska jag inte alls diskutera sakinnehållet i bataljerna, bara se något på den demonstrerade fonetiska teorimedvetenheten hos några av kombattanterna.

2. Grammatikerna som fonetiker

Grammatiker och fonetik - går det samman? Jo, nästan alla de nämnda grammatikerna har ett inledande avsnitt av större eller mindre längd och lödighet om språkets minsta enheter, bokstäverna. Det är lätt nog för en sentida läsare att fnysa åt terminologin. Bokstäver, ortografi, och det talade språkets minsta enheter, vad är det för sammelsurium? Som David Abercrombie har utrett i en artikel i *Lingua* 1949, What is a "letter"?, så var den teoretiska medvetenheten i

den internationella grammatiska litteraturen ofta betydligt större än vad sentida läsare omedelbart tror. Det fanns en etablerad teori för begreppet litera, bokstav. Man skilde mellan tre aspekter för bokstavsbegreppet: nomen (eg. bokstavens namn) - figura (utseende) - potestas (kraft, dvs uttal). Den första och tredje aspekten motsvarar det nutida fonembegreppet: under termen bokstav diskuterades språkljuden, fonemuppsättning och relationen tal : skrift. Det är bara den andra aspekten, figura, som har med tecken på papper att göra.

Det finns förvisso exempel på kortslutning mellan figura-aspekten och potestas-aspekten i de äldsta grammatikernas diskurs, t ex när man råkar i gräl om huruvida æ och ö är diftonger, med utgångspunkt från bokstävernars utseende. Aa var en svårare teoretisk-terminologisk knut för danskarna än å för svenskarna, fast diftongtermen figurerar också för å hos de tidiga svenskarna. Riktigt på plats kommer aa i Danmark först med Høysgaard 1747:261, om jag inte har förbisett något i hastigheten, och då med en hänvisning till svenskt å, även om jag inte kan se att han uttryckligen rekommenderar en stavningsreform i den riktningen (Skautrup menar det, enligt Carol Henriksens referat av Skautrups "Å-ets historie", s 22). Hiärne (1717) hade diskuterat aa i danskan ("de äldre Swenske uthi Påfwedömet hafwa äfwen som de Danske ännu giöra, skrifwit samme liudstaf med ett dubbelt A"), och han sammanfattar den förda diskussionen bland danskar och svenskar om diftonger med en fnysning. Høysgaard hänvisar aldrig till Hiärne, så vitt jag har funnit, men jag misstänker ändå starkt att han har konsulterat dennes Orthographia svecana. Boken fanns i Danmark. Hans Gram omtalade denna ofullbordade och förbjudna lilla skrift, "som han ägde som en märkvärdig raritet", i ett brev 1734 till ståthållaren i Norge. Han framhöll den som en svensk naturvetenskaplig (och polemisk) prestation av högsta klass.

Gemensamt för Høysgaard och Hiärne är bland annat en analys av bokstaven æ - och nu tillåter jag mig att använda bokstav i den äldre mera mångfacetterade betydelsen - där æ beskrivs som ett mellanting mellan a och e, utan att för den skull vara diftong. Har de haft en bild av artikulationsställena i munnen för sin inre syn, eller en motsvarande akustisk visualisering, eller rör det sig om bara om en nytolkning av denna omljudsvokals figura, som kombinerar drag av a och e, antingen det är en ligatur som i danskan eller ett till diakritiskt

tecken omvandlat e över ett a som i tysk och svensk frakturstil? I läkaren Hiärnes fall rör det sig sannolikt om detaljerad artikulatorisk kunskap, förvärvad under ungdomsåren i London och Paris omkring 1670, men han visualiserar inte sin kunskap, han enbart verbaliserar den. I fallet Høysgaard rör det sig faktiskt om en visualisering. Schemat finns återgivet efter originalet i Peter Skautrups Det danske sprogs historie III:15. Det rör sig snarare om en intuitiv akustisk analys än om en artikulatorisk. Høysgaard verkar vara notoriskt ointresserad av språkets fysiologiska sida. Han har ett gott öra, men en förbluffande klen begreppsapparat för att uttrycka det han hör.

Man kan passande jämföra uttryckssätten från Hiärne respektive Høysgaard, angående ng. Hiärne chockerar redan i inledningen avsiktligt sina läsare genom att hävda att svenskan har 32 bokstäver: 9 vokaler och 23 konsonanter. Därigenom demonstrerar han sin självständighet gentemot det tryckta ordets bokstavsfigurer. Konsonanttalet framkommer bland annat genom att ng räknas som en (sammansatt) bokstav. I slutet av det fonetiska avsnittet demonstrerar han alternativa klassifikationsprinciper: latintraditionens terminologi, en senare akustisk-fonetisk (som man också kan hitta hos dansken Laurids Kock (ca 1660), och en artikulatorisk. Om den senare konstaterar han avslutningsvis att den kunskap han där förmedlar skulle vara bra att ha om man önskade göra ett tålande huvud - och det höll han för övrigt på med under sin tid i Paris 1670-73 ... Tydligt är verkligheten den omvända. Hiärne har haft nytta av sina experiment med ett talande huvud i Paris, för att kunna åstadkomma en så obesvärad och klar klassifikation av språkljuden, utan att tynga framställningen med detaljer. M - N - NG är för Hiärne "Nasales : der som liudet går igenom näsan". Parallellerna med P - T - K respektive B - D - G dras tydligt. Under den förutgående presentationen av sitt alfabet skriver han under G:

Ehuruwål g i sigh sielf är en consonans muta, eller en stumm medliudande bookstaff, så finnes lijkwål ett g semivocale eller (om jagh får så säija) nasale, som haar igenom näsan ett serdeles liudh. [Han hänvisar till dubbelt gamma i grekiskans aggelos etc och till Schlawonier och Ryssar]. Men i vårt språk skeer det intet annars, än när g med n är sammanfogat, så at de smelta tilsammans lika som til een bookstaf: antingen at n går för g såsom kläng [...] eller efter åth: agn [...]

Någon motsvarighet till detta får vi inte hos Høysgaard. Om min misstanke är

riktig - att Høysgaard har läst OS - har Høysgaard knappast haft förutsättningar att förstå Hiärnes terminologi. Høysgaard sätter inte upp något NG bland de "sprógenes Elémenter [som er] de simpelste bevægelser, som med røst, münd oc tunge kan gjøres", "samme Elémenter [...] som skriftlig betegnes ved Bogstæve" (1747:259-60). Om ng uttalar Høysgaard bara (1747:265):

Thi enhver kan jo læt høre, at Fæld prononcêres i enden ligesom ál, Lénd som Pén, o.s.v. ng i enden læses næsten, som n i enden forved et ørd, der begynder af en Consonant, læses i Fransken, dog uden at || snøvle.

Envar var det väl inte förunnat att höra detta, och annat, lika klart i Høysgaards samtid, men jag måste tillstå att jag inte är så imponerad av hans teorimedvetenhet och terminologiska precision när jag kommer från Hiärnetexterna.

3. Den cartesianska fonetiken

Skillnaden tycks ligga i att Høysgaard och hans danska föregångare i obetydlig mån har tagit del av de språkvetenskapliga landvinningar som gjordes i naturvetenskapligt orienterade kretsar omkring 1670 i London och Paris.

Startskottet för en ljudfysiologiskt inriktad naturvetenskaplig universalfonetik gavs av Francis Bacon i seklets början. Hans förslag att skilja mellan detta, och ett mera estetiserande språkstudium rörande språkligt välljud och dess motsats, togs bland annat upp av flera av de ledande forskarprofilerna i Royal Society: John Wallis, John Wilkins, James Holder för att nämna några av de viktigaste namnen. Bacon åkallas faktiskt redan av Peder Syv i samband med följande (1663:110):

Ej helder ere bogstave i brug hoos de Siner, men der i steden nogle underlige Figurer, sammensatte af mangfoldige og i hinanden indviklede strege over de 80000. Af hvilke hvo som veed 10000. veed og de fleste som ere fornødne. Saaledis ere oord, stavelser og bogstave eet hoos dennem. Thi disse tegn betyde hverken stavelser elder oord (som ellers bogstavene gjøre) men tingisterne selve. [...] De som ikke kunne tale sammen med tungen, tale dog ligesom med haanden; [...] og paa den maneer kunne mand handle og omgaes med hin anden, ligesom alde havde eet sprog.

Detta ligger nära ett centralt ställe hos Bacon, där han pläderar för en allmän semiotik eller kommunikationsforskning. Så mycket av Bacons språkprogram har väl dock inte Syv tagit till sig. John Wallis engelska grammatik från 1653, med ett otal senare upplagor och med ett allmänfonetiskt fristående inledande avsnitt

De loquela, hänvisar Erik Pontoppidan till några gånger, men Pontoppidan förefaller inte att ha tillgodogjort sig något väsentligt av detta banbrytande verk, skrivet på latin och därför egentligen tillgängligt även för icke-engelskkunniga. I Frankrike blev Wallis verk känt och uppskattat. Cartesianer som Cordemoy (*Discours physique de la parole*, 1668), du Hamel (*De corpore animato* 1673) och Bernard Lamy (*De l'art de parler*, 1675) tog i olika grad upp Wallis' universalfonetiska lärdomar, modifierade dem och diskuterade i Cartesius' efterföljd språket som ett intressant gränssnitt för att studera kroppsligt och själsligt. Inga omedelbara tecken i form av hänvisningar till dessa arbeten finns hos de tidiga danska grammatikerna. Fransmännen teoretiserade i huvudsak, på ett elegant sätt. Engelsmännen var, för att fortsätta generalisera, mera resultatsinriktade. Både Wallis och Holder ägnade sig åt dövstumspedagogik, med den växelverkan mellan teori och praktik som ofta kan bidra till kunskapsutvidgning. Mot slutet av seklet verkade schweizaren Conrad Amman i Amsterdam. Han hade också skaffat sig erfarenheter som dövstumslärare och läkare, förmedlade i verk som *Surdus loquens* (1692) och *Dissertatio de loquela* (1700). Nya utgåvor av Wallis (1653), efter 1727, har tryckts med Ammans de loquela och en korrespondens mellan de två. I registret till *Danske Grammatikere* förekommer inte Ammans namn.

Amman är relevant för nasalbegreppet och ng, som brukar tillskrivas honom. Mycket riktigt är det ställt utom tvivel att den gamle Hiärne har haft fatt i Ammans framställning när han skrev OS (1717). Det är lika riktigt att han råkade befinna sig i London och Paris, och bli invald i Royal Society 1669, just när Holder publicerade *Elements of speech*, och det drog ihop sig till gräl mellan honom och Wallis om vem som var den bäste dövstumsläraren av de två. Cordemoys bok hade också just översatts till engelska.

Det är därför inte underligt att Hiärne tog intryck för livet av vad jag med en terminologisk förenkling kallar den cartesianska fonetiken. Det är mera underligt om den nya naturvetenskapligt inspirerade fonetiken inte har hittat till Danmark. Kanske har den hittat dit, men inte kommit till skriftligt uttryck, möjligen därför att de som satt inne med kunskaperna hade andra och viktigare ting för sig än att

skriva danska grammatikor och diskutera dansk ortografi. Jag tänker på sådana namn som Rasmus Bartholin och framför allt Ole Borch. Den förre figurerar i Danske grammatikere med en inledande essä *De studio lingvae danicae*, klart inspirerad av Baconska tankar. Den senare figurerar bara som den som har godkänt till trycket såväl Peder Syvs som Henrik Gerners verk. I själva verket var Borch starkt språkintresserad, ett intresse som bland annat har manifesterat sig i *De causis diversitatis lingvarum dissertatio* (1675). Hiärne och Borch träffades flera gånger. Antagligen hade Borch kunnat bättra på åtskilliga av Syvs och Gerners ofullkomligheter, om han hade känt sig kallad. - Som Niels Hastrup föreslog i en kommentar till mitt föredrag återspeglas kanske den cartesianska fonetiken i danska bidrag till den kontrastiva grammatiska litteraturen från epoken.

Mette Kunøe og Erik Vive Larsen (udg.):
5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog,
Århus 1995

GLAD FOR, KED AF OG GAL OVER

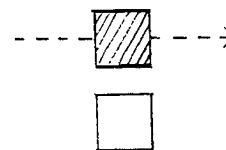
- motiveret, men uforudsigelig præpositionsbrug

Af Karen Margrethe Pedersen (Københavns Universitet)

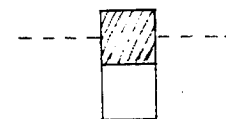
Som redaktør af *Ømålsordbogen* har jeg tit iagttaget, at der er stor variation i præpositionsbrugen. Det kan ikke alene hedde *glad for*, *ked af* og *gal over*, men også *ked over*, *ked i* og *ked ved*. Det er måske ikke så overraskende set ud fra et kognitivt semantisk synspunkt, men det er værd at have in mente, når man taler om sproglig korrekthed og normering.

Betydning og brug

De følgende figurer illustrerer betydningen af præpositionen *over*. Det er skematiske afbildninger af de relationer, der etableres af *over* mellem de to størrelser *trajector* og *landmark* (jf. Langacker 1988:61 og 76). Figurerne viser *over* i dynamiske og statiske situationer og i distans- og kontaktsituationer. Fremstillingen er inspireret af kapitlet om engelsk *over* i Lakoff 1987, og sætningerne er taget fra *Ømålsordbogens* samlinger.

Kan du hoppe over renden?

Du kan løbe ned over markerne.

Der var luger over krybberne.

Vandet står over vejen.